

УДК 94: 02] (477.63) «18/19»

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ЦЕНЗУРНА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ В ДІЯЛЬНОСТІ
БІБЛІОТЕЧНИХ УСТАНОВ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.**

Досліджено діяльність духовної та світської цензури у катеринославських бібліотеках, вплив цензурних заборон на комплектування фондів. Виявлено напрями, форми, умови та наслідки запровадження державної цензурної політики в бібліотеках різного відомчого підпорядкування у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: цензурна політика, бібліотеки, фонди, читання, Катеринославщина.

Л. Н. Лучка

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ЦЕНЗУРНАЯ ПОЛИТИКА ЦАРИЗМА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
БИБЛИОТЕЧНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЫ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX вв.**

Исследована деятельность духовной и светской цензуры в екатеринославских библиотеках, влияние цензурных запретов на комплектование фондов. Выявлены направления, формы, условия и последствия введения государственной цензурной политики в библиотеках разного ведомственного подчинения в конце XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: цензурная политика, библиотеки, фонды, чтение, Екатеринославщина.

L. M. Luchka

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**CENSOR MEASURES IN LIBRARY ACTIVITIES
OF KATERINOSLAV IN THE SECOND HALF
OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES**

The period of the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries was marked by a great role of censorship in libraries activities, their opening, supplementing the book stock, readers' servicing and selection of staff. Studying of censorship policy in respect of libraries as cultural and educational institutions is an important trend in highlighting of historical processes. The article deals with negative influence of Russian tsarat's censor measures on all processes of library activities in Katerinoslav in the second half of the 19th –

the beginning of the 20th centuries. The data of secondary schools' reports as well as provincial and Zemstvos' reports are used in the article. The activity of first people's libraries is analyzed.

Documents of government agencies of the Russian Empire show negative conditions in which libraries worked. The government was interested in organizing such institutions which could slow down spreading of reading, education and national consciousness in the Province. This process was controlled by a special Censor agency (inspectors, class teachers, viewers). Pedagogical councils and people responsible for library activity slowed down spreading of knowledge and controlled work of library workers. In spite of prohibitive measures libraries made great efforts in distributing books and attracting readers of different social groups.

Keywords: censorship, book funds, library activity, reading, Katerinoslav Province.

Наприкінці XIX – початку XX ст. цензура відігравала вирішальну роль у діяльності бібліотек, їх відкритті, поповненні та складу фондів, обслуговуванні різних читачьких категорій, кадровій політиці. Роль та місце цензури в діяльності бібліотечних осередків досліджували чимало науковців (І. Іванюк, О. О. Каракоз, О. Шилюк та ін.), однак тема бібліотечної цензури як соціального явища в регіональній історії маловивчена, що актуалізує дану проблему. Суть нашого дослідження полягає у виявленні форм та методів цензури в катеринославських бібліотеках другої половини XIX – початку XX ст. В умовах розвитку сучасного інформаційного суспільства вивчення цензурної політики щодо бібліотек як культурно-освітніх закладів – актуальний і важливий напрям різнобічного висвітлення історичних процесів.

У другій половині XIX – на початку XX ст. царат розглядав бібліотеку як соціальний заклад, що мав ідеологічний вплив на населення. Тому держава намагалася контролювати цей вплив. Мета бібліотечної цензури полягала в обмеженні інформації, заборони певних книг та журналів за віковими ознаками. Відповідно до «Временных правил по цензуре» (1862 р.) та Іменного наказу 1865 р. до бібліотек надходили без цензури урядові видання, видання академій, університетів і вчених товариств, написані давніми класичними мовами, та їх переклади, мапи, плани. Але книжкова й періодична продукція Російської імперії підлягала духовній цензурі. Виданий у 1865 р. Статут про цензуру та друк стосувався книжкових магазинів і кабінетів для читання.

Період реформ 60–70 рр. XIX ст. змінився посиленням реакції з боку державної влади. За цих умов особливу увагу приділяли бібліотекам як осередкам збереження інформації та центрам поширення знань. Відомий дослідник правового стану бібліотек Є. О. Звягінцев стверджував, що саме в цей період створено обмежувальні правила для бібліотек, але надано більше прав адміністрації. І як результат такої політики – занепад бібліотек [4, с. 438; 8].

Першими бібліотечними законодавчими актами Російської імперії другої половини XIX ст. можна вважати «Временные правила» (1884 р.) та «Правила о бесплатных народных читальнях и порядке надзора за ними» (1890 р.). Відповідно до цих реакційних документів запроваджено нагляд за відкриттям та діяльністю бібліотек і читалень. Право відкриття або закриття бібліотеки одержував губернатор міста, який наглядав за бібліотечним персоналом через цензора. Починають виходити друком «Алфавитные списки произведений печати, которые не должны быть допускаемы в общественных читальнях», які мали цензурно-обмежувальний характер. Наприкінці 80-х рр. XIX ст. уведено обов'язкові каталоги для народних бібліотек [8, с. 25; 13, с. 211].

Відомі «Правила» міністра внутрішніх справ І. М. Дурново обмежували склад фондів тільки книгами, затвердженими Вченим комітетом Міністерства народної освіти. Особи, яким було доручено наглядати за певними бібліотеками, повинні були перевіряти зміст нових надходжень та не допускати проведення зібрань у приміщенні читалень. За циркуляром Міністерства внутрішніх справ, вони перевіряли фонди на наявність заборонених книг та можливість їх видачі читачам. Особливо суворим був контроль за читальнями. На думку можновладців, саме читальні ставали осередками впливу бібліотекаря на громадську самосвідомість. Нагляд за діяльністю народних бібліотек та читалень здійснювали три відомства: Міністерство внутрішніх справ, Міністерство народної освіти та Духовне відомство [1, с. 85; 20, с. 2].

Земства як органи місцевого самоврядування підтримували державну політику щодо бібліотечної справи, тому зрозумілими були їхні рішення стосовно поповнення місцевих бібліотек сучасною літературою. Відсутність змістовних видань заважала підвищенню культурно-освітнього рівня робітників, селян, студентів, інтелігенції Катеринославщини. Зауважимо, що члени земства брали участь у складанні списків книжок, найбільш необхідних та корисних для народного читання. За так званими алфавітними покажчиками було заборонено поширення демократичних ідей у місті, видання та придбання книг прогресивних письменників того часу. Міністерство народної освіти рекомендувало бібліотекам підручники, посібники та художню літературу, які не стосувалися українського літературознавства та вільнодумства [7, с. 158].

Усі перелічені заходи посилювали цензурні утиски в галузі народної освіти. Народні бібліотеки земств були єдиними культурними осередками повіту або села. У 60-х рр. XIX ст. частину існуючих бібліотек та читалень спіткала доля закриття, різні просвітницькі заходи забороняли. Бібліотеки знаходились під постійним контролем

уряду, оскільки влада вбачала небезпеку в поширенні знань. Наприкінці XIX ст. відбуваються позитивні зміни. У зв'язку з недостатньою кількістю книг у бібліотеках губернії та їх суперечливим змістом у 1899 р. на XXXIV сесії Катеринославського земського зібрання порушили питання про розширення каталогу книг, потрібних бібліотекам-читальням. Директор народних училищ запропонував самостійно доповнити списки Міністерства народної освіти необхідними книгами та передати їх до навчального округу Катеринославської губернії [19, с. 119; 20, с. 3; 22, с. 18].

У середині 90-х рр. XIX ст. Міністерство народної освіти розсилало попечителям навчальних закладів переліки книжок та світських періодичних видань, які повинні мати бібліотеки: «Всемирная иллюстрация», «Гражданин», «Московские ведомости», «Нива», «Новое время», «Новь», «Русский вестник», «Свет». До 1893 р. бібліотеки закупували тільки московську та петербурзьку періодику. І тільки з 1894 р. губернатор, попечитель навчального округу та єпархіальне керівництво дозволили бібліотекам придбання місцевих газет і журналів із позначкою «придатні» [2, с. 271; 15, с. 6–7].

У 1904 р. Міністерство народної освіти затвердило «Правила о народных библиотеках при низших учебных заведениях», за якими до народних бібліотек входили вчительські та учнівські бібліотеки нижчих навчальних закладів. Тимчасовим позитивним кроком у діяльності бібліотек стало скасування у 1905 р. імператором Миколою II «Правил» 1890 р. і затвердження нових загальних правил народних та публічних бібліотек. Зміст регламентуючого документа стосувався комплектування. Поповнення народних бібліотек та читалень Катеринославської губернії початку XX ст. відбувалося за допомогою двох книжкових крамниць місцевого діяча В. Є. Алексєєва. Його магазини пропонували різноманітну літературу для народних шкіл і дитячого читання у міцних палітурках, схвалених вченою радою Міністерства народної освіти. Відомим був «Каталог малорусских книг магазина В. Е. Алексеева», який містив перелік українських видань, але цензурний нагляд не дозволяв їх придбавати. Популярною серед населення на той час була книжкова крамниця комісionера дирекції народних училищ Катеринославської губернії Й. В. Шафермана, яка знаходилася на Катерининському проспекті (сучасна назва – проспект Д. І. Яворницького). Зі спогадів В. Машукова відомо, що вона вирізнялася найкращим вибором нових видань з усіх галузей знань, зокрема художньої та педагогічної літератури [8, с. 37; 10, с. 62–65; 21, с. 56].

Для Катеринослава другої половини XIX ст. важливим напрямом розвитку стало відкриття нових середніх навчальних закладів та підтримка владою вже діючих. За статутами вони опікувалися розвитком

бібліотек. Наслідками введення цензурної політики кінця XIX – початку XX ст. стало посилення нагляду та суворий контроль за діяльністю бібліотек навчальних закладів та громадських товариств. За архівними документами відомо про безпосередній вплив певних осіб на комплектування фондів катеринославських книгозбірень та процес читання художньої літератури.

Бібліотеки не залишалися поза увагою попечителів навчального округу, які контролювали зміст книгозібрання. Так, бібліотека Катеринославської класичної гімназії не повинна була мати творів В. Г. Белінського, М. О. Добролюбова та Марка Вовчка. Учні не мали права користуватися бібліотечними книгами, які не відповідали їхньому віку. У 1881–1882 рр. комісією у складі інспектора і викладачів гімназії М. І. Катаєва, В. М. Шамраєва та І. Ф. Шраменка проведені перевірки фундаментальної і учнівської бібліотек, що призвели до вилучення та передачі конкретних видань. Наприкінці 1881 р. учнівська бібліотека почала працювати для читачів з новим фондом [6, с. 79–82].

У навчальному процесі з 1890 р. важливу роль відігравали класні наставники, вони повинні були особисто видавати учням довірених їм класів книги з учнівської бібліотеки. Суворий нагляд за позакласним читанням суттєво обмежував доступ учнів до літератури, виданої на території Російської імперії. Крім того, у Катеринославській класичній гімназії порушили питання щодо складання детального переліку книжок, «необхідних та корисних для читання учнів». Учнівська бібліотека згідно з інструкцією містила книжки, схвалені училищною радою, причому навпроти назви кожної книги у каталозі було зроблено відповідні позначки щодо дозволу користування [11, с. 209, 380].

Цензура пильну увагу приділяла кадрам. Так, управа з дозволу губернатора призначала особу на посаду бібліотекаря, який мав бути людиною достатньо освіченою, «заглибленою у книгу та її вивчення». Водночас, влада уважно слідкувала за бібліотечним персоналом та їх діяльністю, про що свідчать посилені обшуки. Фактично завжди у результаті ревізії знаходили заборонену літературу. Такі завідувачі народних бібліотек підлягали арешту, на їхні місця призначали політично благонадійних. Громадський та культурно-освітній діяч Я. П. Новицький зазначав, що народні бібліотеки іноді існували всього 2–3 роки, до появи інспекторів. У Олександрівську такими інспекторами були Лободовський та Бібіков, які занадто ретельно відслідковували «неблагонадійні» газети, журнали, книги, вважаючи їх опальними виданнями. Постійний нагляд цензорів, інспекторів за фондами, брак коштів негативно впливали на тематичний склад та його змістовне наповнення. Народні читальні до 1905 р. не мали українських видань, що викликало незадоволення населення губернії, яке бажало вивчати рідну мову і літературу [3; 12, с. 47–48; 14, с. 342].

У період революції 1905–1907 рр. царський уряд увів посилений нагляд за видавничою справою. У Катеринославі почав діяти обов'язковий перелік газет, які мали бути в читальні. Періодичні видання, які не потрапили до новоствореного списку, вилучали із бібліотечних фондів. Розпорядження уряду та міських властей призвело до появи сумної ситуації: Міська громадська бібліотека залишила для читачів тільки десять назв газет та журналів, що, у свою чергу, вплинуло на кількісні показники обслуговування [17, с. 30–32].

Справами бібліотек завідувало загальне зібрання та правління, бібліотечну документацію та призначення на керівну посаду затверджував катеринославський губернатор. Члени правління контролювали нові надходження і друкування каталогів. Важливим допоміжним органом у цих процесах були ревізійні комісії навчальних закладів, до обов'язків яких входили контроль грошових надходжень та інвентаризація бібліотечного майна.

За розпорядженням інспектора народних училищ Маріупольського повіту губернії Г. М. Нечипоренка, шкільні бібліотеки 90-х рр. XIX ст. повинні були мати у фондах шкільних підручників та книжок для читання тільки 56 назв. До рекомендованих для комплектування фондів бібліотеки відносили дитячі книжки, прочитані не менше трьома членами комісії. Наступний інспектор народних училищ Г. І. Шишкін наглядав за списанням літератури. Із рапорту 1915 р. відомо, як саме здійснювали цей процес. Затверджені вимоги до вилучення книжок були прискіпливі: хронологічні межі, кількість, джерело придбання (заклади або власники), дозвіл педагогічної ради та протокол рішення. У 1915 р. у зв'язку з Першою світовою війною відбулися зміни в навчальному процесі Першого реального училища: за розпорядженням Міністерства освіти із програми вилучені твори В. Г. Белінського, О. І. Герцена, М. В. Гоголя, М. Ю. Лермонтова, М. О. Некрасова, Д. І. Писарева, Ф. І. Тютчева; епічні твори В. А. Жуковського, окремі праці О. О. Бестужева-Марлінського, О. С. Пушкіна, К. Ф. Рилєєва. Цікавим є той факт, що було скорочено курс світової історії [5, арк. 95; 16, с. 8–9].

У 1915–1917 рр. важливу роль у діяльності вищезазначеної бібліотеки відігравав викладач природознавства І. Д. Кумма. Його заслуга полягала у вивченні літератури з позакласного читання учнів, результати якого він повідомляв Педагогічній раді. З одного боку, керівництво підтримувало інтерес у молоді до читання. З іншого, – з метою відволікання учнів від читання «шкідливих» книг, рада рекомендувала видавати щоденно книги тільки зі шкільної бібліотеки. У свою чергу зростала відповідальність наставників, які пильнували щоденне отримання бібліотечних книжок. Таким чином у навчально-виховному процесі помічниками директора були класні наставники

та наглядчачі, які виконували обов'язки завідувача класної бібліотеки, керували процесом читання та відповідали за довідково-пошуковий апарат [16, с. 65–72].

Духовна цензура також не залишала поза увагою діяльність навчальних закладів. Постійний перегляд домашніх книг, праця тільки з рекомендованими виданнями, детальний аналіз читання – всі ці заходи спрямовувалися на виховання молоді в певних інформаційних межах. Із 1906 р. по 1914 р. бібліотекою Катеринославської духовної семінарії опікувався ректор А. В. Одинцов. Він гарантував постійне поповнення учнівської читальні сучасними виданнями, які, на його думку, потрібні учням у складний час, щоб відвернути увагу від сучасних політичних процесів та формування власного світогляду. Наприкінці 1914 р. військова цензура не дозволила друкування книги українського письменника та історика А. Кащенко «Зруйноване гніздо» у видавництві «Запоріжжя». У 1916 р. військовий цензор заборонив друкувати оповідання українського громадського діяча В. Винниченка «Сліпий» як «неморального» [9, с. 30; 10, с. 62–66].

У 1901 р. Катеринославське наукове товариство прагнуло поширювати наукові знання серед культурно-освітнього загалу Катеринославщини. Організаційні питання включали проект відкриття наукової бібліотеки та читальні, підготовлений членом товариства бібліотекарем О. І. Ільїним.

Проект правил користування книгами обговорювали на засіданнях товариства, але позитивне рішення так і не було прийнято. Наукове товариство вважало нагальною потребою відкриття в Катеринославі бібліотеки, доступної масовому читачеві, яка б збирала нові наукові журнали, довідкову літературу, мапи, цінні рідкісні видання. Але міська управа не дозволяла: неодноразові звертання до губернатора з цього питання не мали успіху. Улаштування власної бібліотеки для членів товариства, на думку владних структур, не відповідало читацьким запитам та розвитку читацької аудиторії. Затримка відкриття бібліотеки свідчила про навмисне гальмування державою розвитку наукового потенціалу Півдня України. Відкриття бібліотеки відбулося у 1906–1907 рр. [18, с. 9–10].

Отже, цензура як інститут влади мала значний вплив на діяльність та розвиток бібліотечних осередків Катеринославщини у другій половині XIX – на початку XX ст. Пріоритетним напрямом цензурної політики став суворий нагляд за фондами, їх формуванням, поповненням та вилученням «шкідливої» літератури. Незначна кількість осіб вирішувала долю книг та читання. Використання та впровадження різноманітних цензурних утисків мали негативні наслідки, що призводили до руйнування культурно-освітнього фундаменту краю. Уряд був зацікавлений у таких заходах, щоб гальмувати процес активного поширення читання та підвищення національної свідомості населен-

ня. Педагогічні ради, відповідальні за діяльність бібліотек, за допомогою потужного училищного апарату цензури (інспектори, класні наставники, доглядачі) стримували поширення інформації. Незважаючи на утиски та заборонні заходи, працівники бібліотек докладали чимало зусиль для придбання сучасної літератури та наближення її до катеринославського читача.

Бібліографічні посилання

1. **Абрамов К. И.** История библиотечного дела в СССР до 1917 г. / К. И. Абрамов. – М., 1959.
2. Библиограф. – 1892. – № 4–5. – С. 271–272.
3. **Вансеев А. Н.** Развитие библиотековедческой мысли в России (XI – начало XX в.) / РГБ; А. Н. Вансеев. – М., 2003.
4. Временные правила по цензуре 1862 г. // Реформы Александра II: документы / сост.: О. И. Чистяков, Т. Е. Новицкая. – М., 1998. – С. 436–438.
5. Державний архів Донецької області. – Ф. 35 Юзовское высшее начальное училище, 1911–1919 гг. – Оп. 2, спр. 7 Деятельность Юзовского высшего начального училища за 1913–1915 гг., 101 арк.
6. **Донцов Г. В.** Исторические записки о Екатеринославской гимназии, 1793–1882 / Г. В. Донцов. – Екатеринослав, 1882.
7. **Жирков Г. В.** История цензуры в России XIX–XX вв. / Г. В. Жирков. – М., 2001.
8. **Звягинцев Е.** Правовое положение народных библиотек за 50 лет / Е. Звягинцев. – М., 1916.
9. **Каракоз О. О.** Бібліотечна цензура в Україні у 20-і роки XX ст. / О. О. Каракоз // Вісн. Книж. палати. – 2004. – № 11. – С. 29–33.
10. **Лисиченко Д.** Короткий огляд української видавничої діяльності преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині / Д. Лисиченко // Бібліолог. вісті. – 1930. – № 2. – С. 59–69.
11. **Локоть Я.** Столетие Екатеринославской гимназии, 1805–1905 гг.: краткие исторические очерки / Я. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
12. **Мезьер А. В.** Из хроники библиотечного дела / А. В. Мезьер // Рус. шк. – 1907. – № 12. – С. 35–48.
13. Народное образование. Библиотеки-читальни XIX // Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. – Т. X. – М., 1910. – С. 209–215.
14. **Новицкий Я. П.** Твори: у 5 т. – Т. 1 / Я. П. Новицкий. – Запоріжжя, 2007.
15. Образование. – 1896. – № 5–6. – С. 3–7.
16. Отчет Екатеринославского Первого реального училища за 1915–1916 уч. год. – Екатеринослав, б. г.
17. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1905 г. – Екатеринослав, 1906.
18. Отчет о деятельности Екатеринославского научного общества в 1910–1911 г. Год XI. – Екатеринослав, 1912.
19. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания XXXIV очередной 1899 года сессии, 5 по 18 декабря включительно. – Екатеринослав, 1900.
20. Правила о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними. – М., 1890.

21. Сборник законов и справочных сведений / сост. В. И. Чарнолуцкий. – М., 1907.

22. Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края / под общ. ред. проф. В. В. Курилова. – Екатеринослав, 1905.

Надійшла до редколегії 20.04.2016

УДК 377.6(477.63)«18»:61

Л. Л. Прокопенко

*Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
НАДУ при Президентіві України*

РОЗВИТОК МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Проаналізовано становлення та розвиток медичної освіти в Катеринославській губернії у другій половині XIX ст. Висвітлено передумови та мету створення губерньської земської фельдшерської школи, яка поклала початок підготовці медичних кадрів середньої кваліфікації у нашому краї. Проаналізовано Статут школи, затверджений міністром внутрішніх справ 2 квітня 1870 р., зокрема, охарактеризовано мету створення школи, систему управління нею, розглянуто зміст навчальних програм школи відповідно до «Нормального статуту земської фельдшерської школи» 1872 р. та 1897 р., розкрито зміни вимог до освітнього цензу вступників. Особливу увагу приділено аналізу динаміки обсягів підготовки фельдшерів у школі у другій половині XIX ст., змін соціального складу учнів. Значне місце відведено висвітленню ролі губерньського земства у забезпеченні діяльності школи як з точки зору участі в її управлінні, так і матеріального забезпечення.

Ключові слова: фельдшерська школа, Катеринославське губерньське земство.

Л. Л. Прокопенко

*Днепропетровский региональный институт государственного
управления Национальной академии государственного управления при
Президенте Украины*

РАЗВИТИЕ МЕДИЦИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

Проанализированы становление и развитие медицинского образования в Екатеринославской губернии во второй половине XIX в.